

DATAREA MANUSCRISELOR MEDIEVALE LATINEȘTI. EVALUĂRI METODOLOGICE*

Adinel Dincă**

Summary: *Assigning a date to handwritten texts of the Middle Ages is one of the essential yet most arduous tasks of manuscript studies. The present study surveys criteria and methods that must be considered in dating medieval manuscripts kept in Romanian libraries. A distinction is made between biographical and text-critical elements, non-graphical (i.e. codicological and historical) details and graphical (palaeographical and decorative) elements.*

Keywords: Latin Palaeography, Codicology, Manuscript Studies, Dating of Manuscripts.

În ciuda unor promițătoare realizări înregistrate cu predilecție în anii 60-70 ai secolului trecut¹, cercetarea umanistică din România nu a reușit (asemeni mediilor științifice nu doar din Occident, ci și din Ungaria, Polonia, Cehia) să impună ferm studiul manuscriselor medievale latinești în format librar (*codex*, - *is*, pl. *codices*, lb. lat.) dincolo de limitele ancilare ale unor „științe auxiliare”. Cel mai elocvent indiciu în acest sens îl reprezintă înainte de toate lipsa unui instrument științific de evaluare cantitativă a moștenirii codicologice naționale. Mai exact, estimările empirice de acum trei decenii, maximum 450 de volume manuscrise *ante* 1550², nu corespund sondajelor recente, care indică o cifră mai generoasă, înspre 600 de *codices* datați sau databili până în jurul anului 1500 (fără a ține seama în aceste evaluări de numeroasele *fragmenta* de dimensiuni reduse, mai puțin de un *bifolium*). Mai mult decât atât, acumulările teoretice și practice care au avut loc la nivel internațional, în special după înființarea în 1953 la Paris a Comitetului Internațional de Paleografie Latină (Comité

* Parte a proiectului de cercetare CNCSIS, PN-II-RU_TE-290 (vezi mai jos, nota 7).

** Cercetător științific III, Institutul de Istorie „George Barițiu”, Cluj-Napoca; e-mail: dadinel@yahoo.com

¹ O evaluare succintă a stadiului cercetărilor codicologico-paleografice din România, precum și o bibliografia a lucrărilor (cca. 140 de titluri), la Adrian Papahagi, Adinel C. Dincă, *Latin Palaeography and Codicology in Romania*, „Chora. Revue d'études anciennes et médiévales”, 5, 2007, p. 159-186. Din acest material sunt excerptate de altfel toate considerațiile de ordin general care privesc fonduri de manuscrise medievale latinești din România, cu trimiteri la literatură specială anterioară.

² Sigismund Jakó, Radu Manolescu, *Scrierea latină în evul mediu*, București, 1971, p. 99.

„Anuarul Institutului de Istorie «G. Barițiu» din Cluj-Napoca”, tom L, 2011, p. 295-305

international de paléographie latine)³, au avut un ecou slab în România⁴. Acest decalaj nu a fost remontat în ultimele două decenii, perioadă în care de altfel, în raport cu cercurile internaționale, activitatea științifică românească din sfera disciplinelor umaniste a recuperat masiv la nivel conceptual și metodologic distanța impusă de vechiul regim politic izolaționist, autori români consacrați sau debutanți făcându-și meritoriu loc în paginile unor prestigioase publicații periodice ori intrând în atenția unor renumite edituri de profil. Declinul studiului limbilor clasice, al paleografiilor, în general al exigentelor discipline specializate, precum și reforme în structura educației universitare pretutindeni în Europa pun în prezent analiza manuscriselor medievale într-un context mai puțin benefic⁵, o stare de fapt resimțită din plin și în România. Pe o astfel de scenă, o realizare precum *Catalogul colectiv al incunabilelor din România*⁶, care oferă o imagine de ansamblu asupra celor mai bine de 1600 de cărți medievale tipărite înainte de anul 1501, este cu atât mai lăudabilă, fiind astfel o contribuție majoră la cunoașterea cărții medievale aflate acum în țară. Deși considerabil mai puține, manuscrisele medievale în format librar nu pot fi tratate în vederea catalogării într-o manieră similară cu aceea a incunabilelor, prin eforturi punctuale ale bibliotecilor deținătoare. Textele manuscrise ale evului mediu, spre deosebire de cele tipărite, realizate de multe ori în tiraje de sute de exemplare, reprezintă piese unice, a căror studiere reclamă un demers științific mai elaborat.

O recentă inițiativă a unui grup de lucru coagulat în jurul Centrului de istoria cărții și a textelor, CODEX, („Universitatea Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca) propune

³ <http://www.palaeographia.org/cipl/cipl.htm>

⁴ Poate fi citat, în contextul textului de față, în special monumentalul proiect de catalogare a manuscriselor date din diferite țări europene: *Catalogo dei manoscritti in scrittura latina datati o databili per indicazione di anno, di luogo o di copista*, ed. fondator V. Jemolo, Firenze etc., 23 tomuri apărute între 1971 și 2008; *Catalogue des manuscrits en écriture latine portant des indications de date, de lieu ou de copiste*, ed. fondatori C. Samaran și R. Marichal, Paris, 8 tomuri apărute între 1968 și 2000; *Katalog der datierten Handschriften in lateinischer Schrift in Österreich*, ed. fondator F. Unterkircher, Viena, 8 tomuri și 7 tomuri de completări apărute între 1967-2000; *Catalogues of Dated and Datable Manuscripts*, ed. fondator A. G. Watson, Londra, The British Library, Oxford UP și Cambridge, 4 tomuri apărute între 1979 și 2003; *Manuscrits datés conservés en Belgique*, ed. fondatori F. Masai și B. Wittek, Bruxelles, Bibliothèque Royale Albert Ier, 6 tomuri apărute între 1968 și 1991; *Katalog der datierten Handschriften in der Schweiz in lateinischer Schrift vom Anfang des Mittelalters bis 1550 / Catalogue des Manuscrits datés en Suisse en écriture latine du début du Moyen Age jusqu'en 1550*, ed. fondator A. Bruckner, Zürich, 3 tomuri publicate între 1977-1991; *Datierte Handschriften in Bibliotheken der Bundesrepublik Deutschland*, ed. fondator J. Autenrieth, Stuttgart, 5 tomuri apărute între 1984-2005; *Manuscrits datés conservés dans les Pays-Bas. Catalogue paléographique des manuscrits en écriture latine portant des indications de date*, ed. fondator G. I. Liefinck, Amsterdam, Leiden, 2 tomuri publicate în 1964 și 1988; *Katalog der datierten Handschriften in lateinischer Schrift vor 1600 in Schweden*, ed. coordonatori G. Hornwall și J.-O. Tjäder, Stockholm, 2 tomuri publicate în 1977 și 1980; *I codici datati della Biblioteca apostolica Vaticana*, ed. fondator J. Ruysschaert, Vatican, Biblioteca Apostolica Vaticana, 2 tomuri publicate în 1997 și 2007.

⁵ Albert Derolez, *The Palaeography of Gothic Manuscript Books. From the Twelfth to the Early Sixteenth Century*, Cambridge, 2003, p. 2 sq. (Cambridge Studies in Palaeography and Codicology 9) (*infra*: Derolez, *Palaeography*).

⁶ Elena Maria Schatz, Robertina Stoica, *Catalogul colectiv al incunabilelor din România*, București, 2007.

prin publicații, conferințe, activități didactice universitare, căi concrete de valorificare modernă a patrimoniului codicologic românesc. Potrivit unui riguros program de cercetare fundamentală, în următorii ani⁷ vor putea fi oferite specialiștilor români bibliologi, filologi, teologi, muzicologi, istorici de artă etc. două instrumente esențiale pentru corecta evaluare a importanței colecțiilor de carte manuscrisă medievală din România: un vocabular codicologic unitar⁸ și un repertoriu descriptiv (*census*) al tuturor manuscriselor aflate în țară⁹, lucrări prin care în fapt este pregătit un viitor catalog analitic al tuturor manuscriselor medievale în tradiție occidentală aflate în România sau care se găsesc în afara țării, dar care au avut legătură în trecut cu actualul spațiu românesc.

O astfel de inițiativă implică evident consultarea *in specie* a fiecărei unități codicologice din bibliotecă, arhive, eventual din colecții private, o componentă esențială a demersului analitic fiind *atribuirea de încadrări cronologice relative* acelor manuscrise care nu conțin datări explicite în *colophon* sau în alte segmente ale textului original. Identificarea momentului cronologic în care a fost realizat un *codex* reprezintă o întreprindere dificilă și complexă. Dificultățile unei astfel de operațiuni de înscriere temporală sunt sporite în cazul particular al României de o serie de elemente specific locale. Actuala moștenire codicologică a României este în special consecința directă a pasiunii bibliofile a unor colecționari moderni, care au dobândit, din surse care uneori pot fi doar presupuse, piese individuale ori fonduri relativ bogate. Dacă *proveniența* poate ridica semne de întrebare, *originea* unor astfel de *codices* relocate este și mai dificil de determinat. În stadiul actual al cercetărilor poate fi notată o singură excepție:

⁷ CNCIS, PN-II-RU_TE-290 (2010-2013): *Vocabular codicologic românesc și census al manuscriselor medievale latinești din România*, vide <http://granturi.ubbcluj.ro/codex/>. Alături de cercetări sistematice ale colecțiilor codicologice din Alba-Iulia (*Batthyaneum*), Sibiu (*Brukenthal*) și conferințe, în cadrul proiectului au fost elaborate până în prezent următoarele studii: Adrian Papahagi, *Un manuscris italian inedit al Bibliotecii Batthyaneum*, „Apulum”, 47, 2010, p. 611-628 (versiunea în limba italiană, *Volgarizzamenti veneti inediti del Moraliu dogma philosophorum di Guglielmo di Conches e della Summa de vitiis et virtutibus di Guido Fava in un manoscritto trecentesco*, „Critica del testo”, 14, 2011, sub tipar); Andreea Mârza, *Însemnări de proprietate pe lucrările lui Enea Silvio Piccolomini de secol XVI-XVIII aflate în biblioteci din Cluj-Napoca și Alba Iulia*, „Transilvania”, 11/12, 2010, p. 49-61.

⁸ Alcătuit după modelul lucrării lui Denis Muzerelle, *Vocabulaire codicologique: répertoire méthodique des termes français relatifs aux manuscrits*, Paris, Éditions CEMI, 1985; on-line, vocabulaire.irht.cnrs.fr/vocab.htm. Vide Marilena Maniaci, *Terminologia del libro manoscritto*, Roma, Istituto Centrale per la Patologia del Libro/ Editrice Bibliografica, 1996; Pilar Ostos, Maria Luisa Pardo, Elena Rodríguez, *Vocabulario de codicología. Versión española revisada y aumentada del 'Vocabulaire codicologique' de Denis Muzerelle*, Madrid, Arco Libros, 1997.

⁹ Adrian Papahagi, *Prioritățile cercetării manuscriselor medievale occidentale din România*, „Revista română de istorie a cărții”, V, 5, 2010, p. 91-105; Institut de Recherche et d'Histoire des Textes, *Guide pour l'élaboration d'une notice de manuscrit*, Paris, CNRS, 1977; *Guida a una descrizione uniforme dei manoscritti e al loro censimento*, ed. V. Jemolo, M. Morelli, Roma, ICCU, 1990; *Norme per i collaboratori dei manoscritti datati d'Italia*, ed. Teresa De Robertis et alii, Firenze, Dipartimento di Studi sul Medioevo e il Rinascimento, 2000; Deutsche Forschungsgemeinschaft, Unterausschuß für Handschriftenkatalogisierung, *Richtlinien Handschriftenbeschreibung*, Bonn, Bad Godesberg, DFG, ⁵1992.

biblioteca „Brukenthal” adăpostește importante vestigii bibliofile ale unor așezăminte religio-culturale din Sibiul medieval¹⁰. Prin urmare, substanța codicologică din România poate fi descrisă în momentul de față după cum urmează: texte realizate în secolele XIV-XV (prin urmare exclusiv cu scrieri de tip gotic, respectiv umanist¹¹; texte anterioare veacului al XIV-lea reprezintă cel mult 10% din totalul materialului), achiziționate de bibliofili începând cu ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea din Austria, Italia, Germania etc. Dincolo de câteva manuscrise cu adevărat somptuoase (de pildă, *Codex Aureus*, Alba-Iulia, *Breviarul Brukenthal*, Sibiu, și alte câteva de acest gen) majoritatea sunt texte uzuale, realizate în afara teritoriului de astăzi al României pentru practica liturgică, teologică, juridică etc. Pe baza informațiilor sintetizate până în momentul de față, se poate dovedi doar într-un număr restrâns de situații transmiterea unor manuscrise copiate pe plan local.

Contextul schițat, dominat de ambiguitate în ceea ce privește originea și proveniența manuscriselor, de complexitatea ariei tematice acoperite, impune celui care studiază tomurile manuscrise din România o abordare metodologică fundamentată pe comparații și analogii mai ample decât cele practicate în mod uzual în cazul colecțiilor istorice, compacte, caracterizate de o mobilitate redusă de-a lungul secolelor.

Scopul textului de față – bazat pe experiența personală de datare a unor manuscrise și filtrat prin intermediul literaturii speciale parcurse¹² – este prin urmare acela de a deschide o dezbatere teoretică și practică privind ordonarea câtorva principii metodologice referitoare la datarea textelor manuscrise medievale în tradiție latină, o dezbatere la care participarea bibliologilor, paleografilor, editorilor de texte medievale, istoricilor de artă, restauratorilor de carte etc. este absolut necesară. În contextul de față, din păcate, pot fi amintite doar câteva dintre cele mai des solicitate metode de datare, mai mult, cele menționate nu vor putea fi prezentate într-o manieră unitară.

Pretutindeni, nu doar în România, cea mai des întâlnită metodă de abordare a unui manuscris în vederea determinării datei este cea empirică, intuitivă, bazată (și totodată limitată!) de experiența practică a celui care formulează opinia¹³. Această soluție este însă extrem de riscantă în cazul particular românesc, din motivele enunțate mai sus.

Identificarea momentului cronologic în care a fost realizat un text manuscris medieval în format librar (*codex*), în condițiile lipsei unor elemente explicite de datare, reprezintă o întreprindere dificilă și complexă, esențială totodată. O multitudine de

¹⁰ Mai recent, despre bibliotecă, fără referiri speciale la manuscrisele medievale, Constantin Ittu, *Tainele bibliotecii Brukenthal*, Sibiu, 2007.

¹¹ Motiv pentru care considerațiile de mai jos au în vedere exclusiv aceste categorii de manuscrise. Referitor la cartea manuscrisă în evul mediu târziu, Ezio Ornato etc., *La fabbrica del codice. Materiali per la storia del libro nel tardo medioevo*, Roma, 1999 (I libri di Viella 14), și Ezio Ornato, *Apologia dell'apogeo divagazioni sulla storia del libro nel tardo Medioevo*, Roma, 2000 (I libri di Viella 22).

¹² În fapt, fiecare studiu care tratează un manuscris medieval nedatat se confruntă cu necesitatea încadrării cronologice, motiv pentru care din rațiuni obiective trimiterile bibliografice vor fi reduse doar la principalele sinteze din sfera studiului manuscriselor, respectiv la câteva texte care privesc explicit soluții de datare din care pot fi trase concluzii cu aplicabilitate generală.

¹³ Derolez, *Palaeography*, p. 1 sq.

factori și elemente pot oferi indicii, de cele mai multe ori, extrem de subtile, care combinate și coroborate duc la articularea unei argumentații referitoare la datarea unei cărți manuscrise. Din rațiuni metodologice, astfel de aspecte ajutătoare pot fi grupate tematic precum urmează¹⁴: 1. elemente de natură biografică și textuală (istorico-filologică); 2. detalii de factură extrinsecă, non-grafică; 3. aspecte de ordin intrinsec, grafic. Indiferent de natura mijloacelor de analiză a acestor factori, scopul final este același – o reconstituire pe cât posibil exactă a contextului istoric în care a luat naștere și a fost transmis un manuscris până astăzi.

1. *Elementele de natură biografică și textuală* se referă în principal la acele amănunte care recompun biografia autorului, în măsura în care acesta poate fi identificat. Identitatea autorului, eventual împreună cu cea a operei avute în analiză, oferă un reper *post quem* pe care se întemeiază întreg demersul ulterior de restrângere a țintei cronologice. Astfel de considerații pot fi privite drept prea generale, ba chiar banale ori inutile pentru autorii antichității clasice, receptați doar prin intermediul unor copii medievale ori în cazul autorilor din evul mediu timpuriu, cele mai vechi variante ale lucrărilor acestora din urmă fiind de multe ori considerabil mai recente în raport cu autorii lor¹⁵. O atenție potrivită acordată elementelor biografice se justifică întru totul însă în ceea ce-i privește pe autorii evului mediu târziu. Pentru secolele XII/XIII-XV trebuie să se țină seama nu doar de faptul că autorii se găsesc nu rareori în situația de a-și scrie propriile lucrări (*autografe*) sau să supervizeze redactarea acestora (*ideografe*), identificarea unor astfel de texte fiind facilitată și de existența unor surse paralele (corespondență, de exemplu). Chiar nedat explicit, un autograf/ideograf beneficiază prin stabilirea datei morții autorului de un terminus *post quem non* infailibil. Astfel de contexte bio- și bibliografice au fost cooptate cu succes în analiza unui manuscris sibian al *Sumei teologiei* a lui Toma de Aquino¹⁶; coroborarea unor detalii din manuscris cu date cunoscute legate de viața și opera teologului dominican au condus la stabilirea unei datări largi, 1268-1323, restrânsă mai apoi cu alte mijloace. De altfel, analiza transiterii unei text poate furniza repere esențiale pentru datare¹⁷. Tipul textului¹⁸, particularitățile lingvistice (mai ales în cazul limbilor „naționale”)¹⁹ pot furniza sugestii de datare.

¹⁴ Delimitările taxonomice de mai sus sunt inspirate în parte de conferința *Talking about Manuscripts. First Notes about Dating and Localizing*, susținută în septembrie 2009 de prof. Antonio Ciaralli (Perugia), la *Max Planck-Institut für Europäische Rechtsgeschichte*, Frankfurt am Main.

¹⁵ *Itinerari dei testi antichi*, ed. Oronzo Pecere, Roma, 1991.

¹⁶ Adinel Dincă, *A Little Known Aquinas Manuscript in Romania (Sibiu, Brukenthal Library, Ms 608)*, „Chora. Revue d'études anciennes et médiévales”, 7-8, 2009-2010, p. 359-371 (mai departe: Dincă, *A Little Known Aquinas Manuscript in Romania*).

¹⁷ Adriano Oliva, *Les débuts de l'enseignement de Thomas d'Aquin et sa conception de la Sacra Doctrina. Avec édition du prologue de son commentaire des Sentences*, Paris, 2006.

¹⁸ Monique-Cécile Garand, *Observations sur quelques critères liturgiques, computisques et historiques de datation des manuscrits médiévaux*, „Scrittura e Civiltà”, 12, 1988, p. 213-224.

¹⁹ Dieter Heckmann, *Möglichkeiten und Voraussetzungen der Datierung deutschsprachiger Texte mit Hilfe von Konsonantenhäufungen*, „Preußenland” 34, 1996, p. 44-47.

2. *Elementele de natură non-grafică* se referă pe de o parte la *manufacturarea cărții și la aspectele artisanale* implicate de această operațiune a producerii efective a manuscrisului, pe de altă parte la *traseul istoric* al unui *codex*, utilizarea și prezervarea în timp a acestuia. Cel dintâi grupaj al unității tematice vizează câteva aspecte legate nemediat de dimensiunea materială a cărții manuscrise: obiectul propriu-zis al codicologiei actuale²⁰, numită de altfel și „arheologia cărții”. Sunt avute în vedere în acest context diferitele operațiuni premergătoare scrierii propriu-zise: linierea materialului subiacent în vederea dispunerii în pagină a textului²¹ (liniere „oarbă”, cu un instrument ascuțit, în evul mediu timpuriu, cu mină de plumb începând cu secolul al XII-lea, cu cerneală sau în combinații în veacurile evului mediu târziu, pentru ca din veacul al XV-lea estetica umanistă să cultive o revigorare a linierii „oarbe”)²²; structurarea, delimitarea și identificarea fasciculelor²³; fabricarea și pregătirea materialului subiacent, pergament²⁴ sau hârtie.

În special, hârtia prin filigranul conținut reprezintă un material databil. În timp ce, de pildă, analiza scrisului (îndeosebi a formelor cursive) de la sfârșitul evului mediu asigură, în general, o încadrare temporală a unui izvor istoric în decursul câtorva decenii, studierea filigranelor facilitează obținerea unor repere cronologice mult mai precise²⁵. O astfel de datare, prin intermediul amprentei filigranului, pentru a fi cu adevărat demnă de încredere, presupune însă nu doar identificarea unui motiv

²⁰ Johann P. Gumbert, *Fifty Years of Codicology*, „Archiv für Diplomatik”, 50, 2004, p. 505-526.

²¹ *Mise en page et mise en texte du livre manuscrit*, ed. Henri-Jean Martin, Jean Vezin, Paris, 1990.

²² Johann P. Gumbert, *Ruling by rake and board. Notes on some late medieval ruling techniques*, „The Role of the Book in Medieval Culture. Proceedings of the Oxford International Symposium (Bibliologia 3), 1982, Brepols, Turnhout, 1982. Posibilitățile de localizare/datare pe baza analizei acestor aspecte materiale sunt superlativ ilustrate de Albert Derolez, *Codicologie des manuscrits en écriture humanistique sur parchemin*, 2 vol., Brepols, Turnhout (Bibliologia 5-6), 1984; Albert Derolez, *Datierung und Lokalisierung humanistischer Handschriften des Quattrocento auf Grund kodikologischer Merkmale*, în „Renaissance- und Humanistenschriften”, ed. Johanne Autenrieth, München, 1988, p. 109-121.

²³ Spre exemplu, fasciculele alcătuite din patru *bifolia* (*quaterniones*) se impun în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, în timp ce *quiniones* indică manuscrise de origine italiană, devenind în secolul al XV-lea specifice tomului de factură umanistă etc., *vide* Marilena Maniaci, *Archeologia del libro manoscritto. Metodi, problemi, bibliografia recente*, Roma, 2002 (I libri die Viella 34), p. 80 sq.

²⁴ *Pergament: Geschichte, Struktur, Restaurierung, Herstellung*, ed. Peter Rück, Jan Torbecke, Sigmaringen, 1991 (Historische Hilfswissenschaften 2).

²⁵ K. van den Horst *The Reliability of Watermarks*, „Gazette du livre médiéval”, 15, 1989, p. 15-19; Peter Tschudin, *Methoden der Papierdatierung*, „Papiergeschichte als Hilfswissenschaft”, ed. René Teygeler, 23. Kongreß der Internationalen Arbeitsgemeinschaft der Papierhistoriker, Leipzig 31. August 1996, Marburg a.d. Lahn, 2000 (IPH congress book 11), p. 29-35; Alois Haidinger, *Datieren mittelalterlicher Handschriften mittels ihrer Wasserzeichen*, „Anzeiger der phil.-hist. Klasse”, 139, 2004, p. 5-30. Filigranologia a înregistrat în România acumulări teoretice și practice deosebite, care pot fi surprinse într-o serie de lucrări (toate cu trimiteri la bibliografia complementară, românească și străină): Damian P. Bogdan, *Filigranologia ca disciplină științifică*, „Revista Arhivelor”, 10, 1967, p. 3-40; Gernot Nussbächer, *Datarea documentelor cu ajutorul filigranelor*, în Idem: *Din cronici și hrisoave. Contribuții la istoria Transilvaniei*. București, 1987, p. 192-207 (precum și alte materiale din același volum); Alexandru Mareș, *Filigranele hârtiei întrebuințate în Țările Române în secolul al XVI-lea*, București, 1987, p. XV-XX.

surprins în mod clar în coala de hârtie, ci, în primul rând, ca marca de datat să fie cu totul identică cu cea deja datată, cu care este comparată. Imaginea filigranului din manuscrisul *Cod. lat. 16* (Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române) – obținută pe hârtie foarte subțire cu ajutorul unui creion moale de grafit – redă motivul „cerc – stea – cerc”. Această compoziție de forme geometrice reprezintă un motiv italian specific celei de-a doua jumătăți a secolului al XIV-lea, bine reprezentată nu doar în izvoare italiene, ci și, concomitent, în izvoare redactate la nord de Alpi. O analiză precisă a parametrilor indică faptul că motivul prezent în manuscrisul de la Cluj redă amprenta unui filigran utilizat în deceniul al optulea al veacului al XIV-lea, situație în care se poate presupune cu suficientă certitudine că textul a fost copiat într-un interval de 2-10 ani în raport cu data estimată, întrucât se apreciază că acesta ar fi în general segmentul de timp în care, după fabricare, un stoc de hârtie era epuizat; informațiile obținute prin intermediul investigației filigranologice nu sunt lipsite de importanță, cu atât mai mult cu cât acestea confirmă concluziile expertizei paleografice²⁶.

Legătura de protecție a cărții merită a fi tratată drept o unitate distinctă de analiză, tocmai datorită individualizării ramurii în cadrul disciplinelor bibliologice²⁷. Cercetările de teren, în special cele legate strict de manuscrisele medievale, dar și cele care au vizat incunabule, evidențiază numărul relativ mare de legături de carte originale, din secolul al XV-lea, existente în bibliotecile românești, premisă a demarării unor consistente studii în această direcție. Observând cu atenție legătura unei cărți medievale, pot fi descoperite surprinzătoare monumente scrise „reciclate”: fragmente ale altor manuscrise ori texte diplomatice anterioare, stare de fapt care permite o datare retrospectivă ori cel puțin o localizare aproximativă a locului în care a fost întocmită legătura²⁸.

O a doua unitate amplă identificabilă în cadrul considerațiilor de ordin extrinsec se concentrează în direcția evaluării circumstanțelor istorice în care s-a aflat de-a lungul timpului un anume manuscris. Note de proprietate, consemnări de tip *ex-libris*, însemne heraldice, însemnări de orice fel (comentarii, corecturi, note marginale contemporane sau imediat ulterioare textului original), situate îndeosebi

²⁶ Adinel Dincă, *Datierung des Cod. Lat. 16 der Klausenburger Akademiebibliothek: Eine Arbeitshypothese*, în *Magistrae discipuli. Tanulmányok Madas Edit tiszteletére*, ed. Nemerkenyi Előd, Budapesta, 2009, p. 79-87 (A Magyar Könyvszemle Es a Mokka R- Egyesület Füzetei 3), (mai departe: Dincă, *Datierung des Cod. Lat. 16*).

²⁷ Ilse G. Schunke, *Einführung in die Einbandbestimmung* (Studienblätter für Einbandtechnik und Gestaltung 5), Leipzig, 1974; J. A. Szirmai, *The Archaeology of Medieval Bookbinding*, Aldershot, 1999; foarte utilă, recenta „Einbanddatenbank”, <http://www.hist-einband.de/>.

²⁸ Este foarte interesantă situația întâlnită în cazul câtorva manuscrise medievale de la Brukenthal-Sibiu, care au păstrat, atașate de scoarțele de lemn ale legăturii medievale, documente locale din sec. XIV-XV; acest fapt sugerează că cel puțin legătura este realizată în sudul Transilvaniei, în evul mediu, dar oferă indicii și pentru a afirma că în fapt tomurile au fost copiate pe plan local, *vide* Gustav Adolph Schuller, *Die älteren Handschriftenbände des Baron Brukenthalischen Museums*, „Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museum”, 3, 1933, p. 13-31; 4, 1934, p. 16-36; 5, 1935, p. 43-49; 6, 1936/37, p. 22-31.

(dar nu exclusiv) la începutul sau la finalul unui tom, dublate de buna cunoaștere a istoricului colecției căreia îi aparține piesa codicologică analizată vin, indirect, în ajutorul celui care se străduiește să dateze și să localizeze un manuscris. Studiul diligentă a *provenienței* manuscriselor²⁹ poate circumscrie aria geografică, tematică și chiar cronologică asupra căreia trebuie să-și îndrepte atenția cercetătorul, știut fiind că deținătorul medieval al unui manuscris (dacă este vorba de o biserică sau de un așezământ monastic) este și principalul „suspect” în identificarea locului de copiere al manuscrisului. De mare ajutor este de exemplu identificarea locului medieval de staționare a unui grup de peste 60 de manuscrise (în special secolul al XV-lea) de la Alba-Iulia, provenite de la Levoča (azi Slovacia), areal în care, măcar în parte, au și fost copiate³⁰, ori a celor două manuscrise aflate azi la Cluj, în Biblioteca Filialei Academiei, care în veacul al XV-lea se aflau în biblioteca conventului benedictin Petru și Pavel din Erfurt (*Cod. lat. 2 și 16*)³¹.

Elementele de *ordin grafic* (*decorativ*, respectiv *paleografic*) reprezintă însă un temei solid al oricărui demers de datare, imposibil de substituit prin alte perspective de analiză³².

Studiul decorațiunii artistice ce însoțește textul³³ (identificări de motive, școli stilistice, chiar materiale ale pigmentilor etc.) oferă importante sugestii în ceea ce privește datarea, localizarea ori încadrarea tipologică a unui manuscris. Studii monografice precise dedicate inițialelor decorate cu bogate motive florale (*litterae florisiae, fleuronné*) indică cu o aproximare de două-trei decenii momentul realizării decorului³⁴, detalii utilizate cu succes în demersul de datare a unui manuscris de la Brukenthal-Sibiu³⁵.

Sunt însă de părere că expertiza paleografică³⁶ constituie principalul reper în determinarea datei la care a fost realizat un manuscris, fie și numai pentru motivul că

²⁹ Christian Coppens, *Provenances and Private Libraries: a Bookhistorical Point of View*, „Scriptorium”, 50, 2, 1996, p. 325-330.

³⁰ Eva Mârza, *Explorări bibliologice*, Sibiu, Techno Media, 2008, p. 263 (referitor la Levoča, *vide* 250-265, studii republicate din periodicul „Apulum”).

³¹ Zsigmond Jakó, *Codicele latine medievale din biblioteca lui Timotei Cipariu*, „Revista Arhivelor”, 10, 1967, 1, 35-72; Dincă, *Datierung des Cod. Lat. 16*.

³² Albert Derolez, *Datierung und Lokalisierung humanistischer Handschriften des Quattrocento auf Grund kodikologischer Merkmale*, în „Renaissance- und Humanistenschriften”, ed. Johanne Autenrieth, München, 1988, p. 110.

³³ O prezentare generală la Christopher De Hammel, *A History of Illuminated Manuscript*, London, 1986.

³⁴ Patricia Stirnemann, *Fils de la vierge. L'initiale à filigranes parisienne: 1140-1314*, „Revue de l'Art”, 1990, 1, p. 58-63; Jonathan James Graham Alexander, *The Decorated Letter*, London, 1978; Sonia Scott-Fleming, *The Analysis of Pen Flourishing in Thirteenth-Century Manuscripts*, Leiden, Brill, 1989; *Fleuronné*, „Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte 9”, Lief. 105/106, München, 1996-1997, coll. 1113-1196.

³⁵ Dincă, *A Little Known Aquinas Manuscript in Romania*, p. 367 sq.

³⁶ Cu referire la scrierea medievală, introductiv, Jacques Stiennon, *L'écriture*, Turnhout, Brepols, 1995 (*Typologie des Sources du Moyen Age Occidental*, 72). Despre analiza paleografică, Léon Gilissen, *L'Expertise des écritures médiévales*, Ghent, 1973.

scrisul, mai ales în cazul fragmentelor codicologice, poate fi singura informație avută la dispoziție³⁷.

Scopul principal al paleografiei este acela de a facilita *citirea* unor texte manuscrise vechi, în cazul de față, a scrierii medievale cu alfabet latin. De la paleograf se așteaptă însă și argumente în favoarea unei încadrări cronologice (*datarea*) și geografice (*localizarea*) a unui specimen de scriere, în anumite situații prielnice putând fi precizată și *identitatea* autorului scrierii (fie prin identificare propriu-zisă, fie prin constatarea unor caracteristici sociale, profesionale ale scribului, fie prin distincție între diferite „mâini” care au cooperat la realizarea unui manuscris)³⁸. Metodologic, acest demers se întemeiază pe comparații, pe *analogii* între mostra de scriere care urmează să fie datată cu altele care provin din manuscrise datate sau databile fără urmă de îndoială (*Vergleichsmethode*, lb. germ.). În acest context, proiectul de catalogare a manuscriselor datate din Europa, amintit deja, joacă un rol extrem de important. Se preciza de asemenea faptul că fondul codicologic din România este predilect alcătuit dintr-un material eterogen provenit din secolele XIV și (îndeosebi) XV, o stare de fapt care de altfel corespunde și situației internaționale: se estimează că din masa de carte manuscrisă medievală în tradiție occidentală conservată până astăzi, până spre 70% a fost scrisă/copiată în secolul al XV-lea³⁹. Mai mult decât atât, din totalul manuscriselor datate, doar 15% provin din perioada secolelor VIII-XIII, în timp ce restul sunt produse după 1300⁴⁰. Prin urmare, în România cercetătorul manuscriselor medievale occidentale va întâlni cel mai adesea tomuri copiate cu mare probabilitate în veacul al XV-lea, în scriere gotică⁴¹.

³⁷ Hans Butzmann, *Gedanke und Erfahrungen bei der Katalogisierung von Handschriftenfragmenten*, „Varia codicologica. Essays presented to G.I. Liefinck”, I, Amsterdam, 1972 (Litterae textuales 1), p. 87-98.

³⁸ Gerhardt Powitz, *Was vermag Paläographie?*, în Idem, *Handschriften und frühe Drucke. Ausgewählte Aufsätze zur mittelalterlichen Buch- und Bibliotheksgeschichte*, Frankfurt/Main, 2005 (Frankfurter Bibliotheksschriften 12), p. 9-41.

³⁹ Alfred Wendehorst, *Wer konnte im Mittelalter lesen und schreiben?*, „Schulen und Studium im sozialen Wandel des hohen und späten Mittelalters”, ed. Johannes Fried, Sigmaringen, 1986 (Vorträge und Forschungen 30), p. 31.

⁴⁰ *Les manuscrits datés: premier bilan et perspectives*, ed. Beat Matthias von Scarpatetti et alii, Paris, 1985, p. 60.

⁴¹ Manuscrisele de factură umanistă din România, nu foarte numeroase, sunt inventariate cu un grad mare de aproximare în *Iter Italicum: a finding list of uncatalogued or incompletely catalogued humanistic manuscripts of the Renaissance in Italian and other libraries*, ed. inițiator Paul Oskar Kristeller, London, Leiden, 1963-1995, 6 vol. Referitor la scrierea umanistică, o bună prezentare generală la Stefano Zamponi, *La scrittura umanistica*, „Archiv für Diplomatik”, 50, 2004, p. 467-504.

Atribuirea unui date corecte numeroaselor scrieri de tip gotic⁴² depinde în mod esențial de *clasificarea* corectă a modelului grafic studiat. Este meritul lucrării lui Albert Derolez (*The Palaeography of Gothic Manuscript Books. From the Twelfth to the Early Sixteenth Century*, Cambridge UP, 2003)⁴³ de a fi fixat trasee clare de descriere a diferite forme grafice ale scrierii latine. Derolez are ca punct de plecare în demersul său de ordonare atât de criticatul sistem descris de către Gerard Isaac Lieftinck acum o jumătate de secol⁴⁴, singurul capabil însă să depășească subiectivitatea, regionalismul, impreciziile existente în literatura de specialitate. Sunt preluate unități de analize mai vechi (distanța *scriere caligrafică*, numită *textualis* – *scriere curentă/pragmatică*, numită *cursiva*, între care se interpune o formă intermediară, cu elemente mixte, *hybrida*) și succesiunea celor trei nivele de execuție a scrierii (*formata* – de înalt nivel, execuție formală; *libraria* – nivel mediu, îngrijit; *currens* – nivel inferior, scriere rapidă, informală). Este de asemenea păstrat rolul esențial al literei „a”, cu cele două forme, *dublă* □ și *simplă/rotundă* α, dar cu multiple variante (recunoscute încă din anii 70 ai secolului XX de către Wolfgang Oeser). Sistematizarea comprehensivă a cursivelor (identificate în esență prin tipul de hastă inferioară a lui *f/f*), care din veacul al XIV-lea nu mai sunt utilizate restrictiv în cancelarii, ci contribuie prin utilizarea frecventă în mediile librare (odată cu răspândirea hârtiei, a recunoașterii rolului cultural al vernacularului etc.) la

⁴² Câteva studii speciale privind datarea manuscriselor cu ajutorul scrierii, secolul XI-XVI: Armando Petrucci, *Censimento dei codici dei secoli X-XII. Istruzioni per la datazione*, „Studi medievali”, III, 9, 1968, p. 1115-1126; Wolfgang Oeser, *Das “a” als Grundlage für Schriftvarianten in der gotischen Buchschrift*, „Scriptorium”, 25, 1971, p. 25-45; Gerhardt Powitz, *Datieren und Lokalisieren nach der Schrift*, „Bibliothek und Wissenschaft”, 10, 1976, p. 124-136; Johanne Autenrieth, *Probleme der Lokalisierung und Datierung von spätkarolingischen Schriften (10. und 11. Jahrhundert)*, „Codicologica”, IV, Essais methodologiques, Leiden, 1978, p. 67-74; Anscari Manuel Mundó, *Méthode comparative-statistique pour la datation des manuscrits non datés*, „Paléographie 1981. Colloquium des Comité International de Paléographie München, 15. - 18. September 1981”, ed. Gabriel Silágyi, München 1982 (Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung 32), p. 53-58; Donald Yates, *Latin Paleography and the Dating of Late Medieval Manuscripts “by the Script”*, „Codices Manuscripti”, 9, 1983, p. 49-65; Luisa Miglio, *Criteri di datazione pe le corsive librerie italiane dei secoli XIII-XIV. Ovvero riflessioni, osservazioni, suggerimenti sulla lettera mercantesca*, „Scrittura e civiltà”, 18, 1994, p. 143-157; Karin Schneider, *Buchstabenverzierungen als Datierungshilfen im späten 13. und frühen 14. Jahrhundert*, „Scriptorium”, 54, 2000, p. 35-39; Adrian Papahagi, *Este așa-zisul Codex Burgundus un manuscris burgund?*, „Ars Transsilvaniae”, 19, 2009, p. 57-68.

⁴³ O analiză obiectivă a cărții la Dominique Stutzmann, *Nomenklatur der gotischen Buchschriften: Nennen? Systematisieren? Wie und wozu? (Rezension über: Albert Derolez: The Palaeography of Gothic Manuscript Books. From the Twelfth to the Early Sixteenth Century. Cambridge u.a.: Cambridge University Press 2003.)*, „IASLonline [09.06.2005]”, http://www.iaslonline.de/index.php?vorgang_id=995, consultat 23.02.2011.

⁴⁴ *Pour une nomenclature de l'écriture livresque de la période dite gotique, Nomenclature des écritures livresques du IXe au XVIe siècle*, Paris, 1954, p. 15-34. A se vedea de asemenea, drept completare, Johann Peter Gumbert, *A Proposal for a Cartesian Nomenclature, Essays presented to Gerard Isaac Lieftinck*, Amsterdam, 1975 (Litterae textuales 4), p. 45-52.

răspândirea accelerată a scrierii în societate. Astfel sunt delimitate⁴⁵ cu argumente morfologice obiective (forma lui „a”, a lui „f”, respectiv prezența unor „bucle” – *loops*, eng.; *Schleifen*, germ. – în fapt *trasee de legătură* prezente la haste superioare/inferioare ale literelor de tipul „b-d-h-p”), *cursiva antiquior* (utilizată cu aproximație din primele decenii ale secolului al XIV-lea până după mijlocul acestuia), *cursiva (recentior)* (se identifică cronologic cu segmentul temporal delimitat de al optulea deceniu al secolului al XIV-lea, respectiv de anii douăzeci ai secolului al XV-lea), la care se adaugă diferite subtipuri ale *cursivei* pentru întreg secolul al XV-lea. Acest sistem aparent complicat

I. forme grafice: *Textualis* (variante nordică și sudică) – *Cursiva (antiquior – recentior – subtipuri)* – *Hybrida*

II. grade de execuție: *Formata – Libraria – Currens*

III. elemente morfologice esențiale: „a/a” – „f/f” – „bucle”,

permite o datare rezonabilă a scrisului într-un interval de o jumătate de secol, analiza formelor individuale ale literelor (de pildă „g”, uneori „v/u”⁴⁶, prezența punctelor sau a liniilor oblice pe „i” etc.), elemente auxiliare precum *abrevierile*, *ortografia*, *punctuația* putând confirma sau chiar reduce intervalul de datare.

Trebuie amintit că sugestiile furnizate de studiul paleografic pot induce uneori în eroare: scrierea cu un grad ridicat de formalism este extrem de dificil de datat (*textualis formata* după cca. 1350, de exemplu), atitudini arhaizante sau mimetism reflectate în grafie (situații întâlnite uneori în scrieri din mediul umanist, manifestate în tendința de a imita „scrierea antică”, în fapt minuscula carolingiană) ori, dimpotrivă, atitudini inovatoare, precum în cazul manuscriselor cu texte juridice.

Se poate face apel cu certitudine, în funcție de contextul particular de analiză, și la alte modalități de datare⁴⁷. Există desigur și soluții tehnologice avansate, care deocamdată nu pot fi implementate la scară largă⁴⁸.

Datarea manuscriselor medievale în tradiție latină din România reprezintă prin urmare un câmp de cercetare plin de provocări, care trebuie însă privit ca un excepțional atelier de formare codicologico-paleografică. Rezultatele acestei munci vor putea fi convertite în rezultate nu doar de istoricii, filologii, teologii etc., interesați de Evul Mediu occidental, ci – în plan metodologic – și de cercetarea vechilor cărți slave, orientale, grecești, românești etc., sfere ale cunoașterii umanistice dinspre care se așteaptă de asemenea sugestii și propuneri de rezolvare a datării textelor manuscrise medievale.

⁴⁵ Simplificând un sistem teoretizat de către Karin Schneider, *Paläographie und Handschriftenkunde für Germanisten. Eine Einführung*, Tübingen, 1999 (Sammlung kurzer Grammatiken germanischer Dialekten. Ergänzungsreihe 8), 59-65, inspirată la rândul ei de magistrala Walter Heinemayer, *Studien zur Geschichte der gotischen Urkundenschrift*, Köln – Wien, 1982² (Archiv für Diplomatik. Beiheft 4).

⁴⁶ Dincă, *Datierung des Cod. Lat. 16*, p. 82.

⁴⁷ Spre exemplu, Emmanuel Pouille, *L'astronomie et la datation des manuscrits du moyen age*, „Scrittura e Civiltà”, 12, 1988, p. 225-238.

⁴⁸ F. J. Santos, I. Gómez-Martínez, M. García-León, *Radiocarbon Dating of Medieval Manuscripts from the University of Seville*, „Nuclear Instruments and Methods in Physics Research Section B: Beam Interactions with Materials and Atoms”, 268, 7/8, 2010, p. 1038-1040, datarea cu radiocarbon confirmând încadrarea cronologică propusă de paleografi; există și informații neconfirmate legate de aplicarea unor analize ADN pergamentului medieval, *vide* <http://www.scientificamerican.com/article.cfm?id=how-old-is-that-book-dna> (consultat 23.02.2011).